

BƏDİİ MƏTNDƏ GÜCLÜ MÖVQE ELEMENTLƏRİ ARASINDA BAĞLILIQ

Aytən Bayramova

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: b.aytan@bsu-uni.edu.az

Xülasə. Məqalədə bədii mətnin seqmentlərə parçalanması məsələsinə baxılmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi bədii mətnin adının, əsas başlığının, eləcə alt başlıqlarınının, giriş və ya başlanğıc hissəsinin necə formalaşmasını, təqdim edilməsini aydınlaşdırmaq, bu hissələr arasındakı məzmun əlaqələrini öyrənməkdir. Bədii yaradıcılığın təkamülü prosesində başlıqların və girişin ilkin və sonrakı formalarının aşkara çıxarılması, bədii mətnin girişinin lingvokoqnitiv cəhətdən izahını da tələb edir.

Açar sözlər: Güclü mövqe, mətn, mətn tipləri, bədii mətn, başlıq, giriş.

THE RELATIONSHIP BETWEEN STRONG POSITIONAL ELEMENTS IN A LITERARY TEXT

Aytan Bayramova

Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article examines the issue of segmentation of a literary text. The main purpose of the study is to clarify how the title, main title, as well as subtitles, introduction or initial part of a literary text are formed and presented, and to study the content relationships between these parts. The discovery of the initial and subsequent forms of titles and introductions in the process of the evolution of artistic creativity also requires an explanation of the introduction of a literary text from a linguistic and cognitive perspective.

Keywords: Strong position, text, types of texts, literary text, title, introduction, beginning.

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ СИЛЬНЫМИ ПОЗИЦИОННЫМИ ЭЛЕМЕНТАМИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Айтан Байрамова

Бакинский Славянский Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье исследуется проблема деления художественного текста на сегменты. Основная цель исследования – выяснить, как формируется и представляется заглавие, основное заглавие, а также подзаголовки, введение или вводная часть художественного текста, и изучение содержательной связи между этими частями. Выявление начальных и последующих форм заглавий и вступлений в процессе эволюции художественного творчества требует также лингвистического и когнитивного объяснения вступления художественного текста.

Ключевые слова: Сильная позиция, текст, типы текста, художественный текст, заголовок, введение.

1. Giriş

Güclü mövqe anlayışı bədii mətnin ən vacib elementləri olan başlıq, giriş və sonluq ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Bu elementlər əsərin strukturunda mühüm rol oynayır və oxucunun diqqətini əsərin əsas məzmununa və ideyalarına yönəldir. Başlıq oxucuya mətnin məzmunu haqqında ilkin məlumat verir, giriş mövzunu açır, sonluq isə nəticəni təqdim edir. Bu elementlər mətnin qəbul edilməsini və strukturlaşdırılmasını, bədii mətnin seqmentlərə bölünməsinə, bu hissələrin bir-biri ilə necə əlaqələndiyini və onların mətnin ümumi quruluşunda hansı rolunu oynadığını göstərir və tədqiqatın metodoloji əsasını təşkil edir. Mətnin tərkib hissələrinin oxucu

tərəfindən necə qəbul olunmasının və mətnin məzmununda bir-biri ilə necə əlaqələndirildiyinin araşdırılması müasir dilçilik tədqiqatlarının əsas istiqamətlərindən biri sayıla bilər.

Təbii ki, adsız mətnlərin mövcudluğu da istisna oluna bilməz. Mətn müxtəlif məqsədlərlə yaradılır. Yaradılma məqsədindən asılı olaraq mətndə müəyyən informasiya toplanır və ötürülür. Bədii mətn digər mətn tiplərindən fərqlənir və onun şifahi xalq yaradıcılığına aid, həmçinin müəllif (şair və yazıçı) tərəfindən yaradılan formaları vardır. Bədii mətnin adı onun başlığı sayılır. Bundan başqa həcmindən asılı olaraq bədii mətnlərə alt başlıqlarla ayrılan hissələr, fəsillər, paraqraflar daxil edilir.

Real gerçəklikdə insanın vəziyyəti, hər şeydən əvvəl, müəyyən məkan və zaman parametrləri ilə bağlılığa malikdir. O, müəyyən məkan daxilində lokallaşır və bu lokallaşma müəyyən zamanı, zaman aralığını və ya intervalını əhatə edir. Zaman daim irəli - indidən gələcəyə doğru hərəkət edir. Ölçü vahidindən asılı olaraq indiki zaman yerini keçmiş zamana verir, əvvəlki qiyməti ilə müqayisədə gələcək zamanın yerini tutur və onu indiki zamana çevirir. Zamanın hərəkətinin başlanğıc anı, yaxud hesablanma nöqtəsi danışmaq anı kimi qəbul edilir. Məkan daxilində müxtəlif hadisələr baş verdiyi kimi, insanın düşüncəsində, şüurunda da müxtəlif hadisələr haqqında fikirlər yaranır. Məsələn, məkanda yağış yağır, müəyyən zamanda yağış kəsir. Bu məkan daxilində lokallaşmış insan isə dünən getdiyi yerdə görüşdüyü adamları, onlarla olan söhbətini xatırlayır. Bu zaman ağ rəngli bir maşın həmin məkanda yerləşmiş heykəlin yanında saxlayır. Kimsə maşına yaxınlaşır və s. Məkan daxilindəki adamların, obyektlərin sayını artırmaqla baş verən fərqli hadisələrin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür. Bu hadisələr arasında əlaqələr, ilk növbədə, məkanın və zamanın eyniliyi ilə meydana çıxır. İnsan təfəkküründə canlanan hadisələr isə insanın düşüncələrindən asılı olaraq əlaqələndirildiyi kimi, onlar arasındakı əlaqələrin kəsilərək bir hadisənin onunla bağlı olmayan başqa hadisə ilə əvəzlənməsi baş verə bilər. Nəhayət, bütün hadisələr üçün ümumi olan cəhət onların başlanğıc və sonunun olmasıdır.

Müxtəlif hadisələri, onların ardıcılığını, təsvirini, nəqlini dil vasitəsilə ifadə etmək mümkündür. Hər hansı hadisənin təsviri, izahı, nəql edilməsi dilin köməyi ilə reallaşır və belə reallaşmanın nəticəsi rabitəli nitq kimi üzə çıxır, bu nitq yazıya alındıqda mətn yaranır. Kommunikasiya prosesində adamlar bir-biriləri ilə müxtəlif mövzularda danışır, fərqli hadisələri nəql edirlər. Təbii ki, bu cür kommunikasiya prosesində danışılanlar həmişə yazıya alınmır. Lakin dilin funksiyalarından biri də məlumatların qorunub-saxlanması, gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Bu funksiyanın həyata keçirilməsində yazının və yazılmış mətnlərin rolu böyükdür. Ayrı-ayrı xalqlara aid miflər, rəvayət və əfsanələr, nağıl və dastanlar, eposlar və s. dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək uzun tarix boyu şifahi xalq ədəbiyyatı kimi yaşamış, yazının yaranması ilə nəhayət, onların qələmə alınması, yazılı şəkllə salınması baş vermişdir. Şifahi xalq yaradıcılığı - folklor bədii yaradıcılığın daha qədim bir qoludur. Müəllif əsərlərinin yazılması tarixən sonrakı dövrlərə aiddir.

Müəllifin olub-olmamasından asılı olmayaraq bədii yaradıcılıq nümunəsi mətndir. Lakin bu, o demək deyil ki, mətn yalnız bədii yaradıcılıqla bağlı nitq məhsuludur. Onun müxtəlif növləri vardır və hər bir bədii əsər bu növlərdən biri olub, spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Məsələn, rəsmi sənəd olan ərizə də, dosta yazılmış məktub da mətndir.

Ümumiyyətlə, mətn haqqında çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, mətnə müxtəlif təriflər verilmişdir. Bu təriflərin oxşar, eləcə də fərqli tərəfləri vardır [10, s.25; 8, s.56].

“Müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələr əsasında təşkil olunmuş, istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülmüş çoxluğu olan mətn struktur-semantik vahidli mürəkkəb tamdır” [11, s.99]. Mətnə cümlələr arasında əlaqələr, həmçinin mətnin yaradılmasının məqsədindən asılı olan məzmun qeydə alınır. Hər bir mətnin əsas, ümumi teması vardır. Xüsusi halda əsas tema alt temaların məzmunca birləşməsi nəticəsində formalaşır. K. Abdullayevin fikrinə görə, mətn möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyi [1, s.179]. Daxili struktur əlaqələri bütün mətn növləri üçün vacib xüsusiyyətdir. Ona görə də, mətnlərin bir-birindən fərqləndirilməsinin daha əhəmiyyətli meyarlarının müəyyənləşdirilməsi lazım gəlir.

Mətnlər arasındakı fərqlər baxımından diqqəti cəlb edən ilk əlamət mətnlərin həcm xarakteristikasıdır. Lakin həcm bədii və qeyri-bədii mətni bir-birindən ayırmağa əsas vermir. Əgər şərti olaraq, mətnin həcmi ondakı cümlələrin sayı ilə təyin etsək, bədii yaradıcılıq nümunəsi olan hekayənin həcmi publisistik üsluba aid olan очерк və reportajların həcmindən bir sıra hallarda az olmasının mümkünlüyünü etiraf etmək lazım gələcəkdir. Bayatı və rübailər dörd misradan ibarət olur. Poeziya nümunələri arasında da dördlüklərə rast gəlinir.

Aydın ki, elmi və elmi-populyar, bədii və qeyri-bədii, publisistik, rəsmi mətnlər vardır. Bu mətnlər həcmi görə təyin olunurlar. Bədii mətnlər müəyyən janrlarda yazılır. Roman, povest, dram, pyes, hekayə, novella, nağıl, dastan, epos, şeir, poema və s. bədii yaradıcılığın janrlarıdır. Janrın təyini linqvistikanın deyil, ədəbiyyatşünaslığın məsələsidir. Dilçilik bədii əsərin dil xüsusiyyətlərini, onda istifadə olunan dil vasitələrini, onların qarşılıqlı leksik-semantik, leksik-qrammatik əlaqələrini, sintaktik vahidlərin strukturunu və s. öyrənir. Təbii ki, bədii mətnin həcmi, yazılma, yaxud hadisələrin nəqlənmə formaları, müəllif və personajların nitqi, mövzu və onun budaqlanması, hadisələrin baş verdiyi məkanın təsviri, əsərin hissələrə bölünməsi kimi məsələlər də ümumi linqvistik təhlil üçün önəm daşıyır.

Ədəbiyyatşünaslıqda bədii əsərin məzmunu, onun ədəbi-bədii dəyəri, personajların daxili aləmi, müəllifin və onun yaratdığı obrazların baş verən hadisələrə, eləcə də bir-birinə münasibəti məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilir. Bu və ya digər bədii əsərin yazılmasının məqsədinin, onda cərəyan edən hadisələrin inkişaf xüsusiyyətlərinin oxucu tərəfindən dərk edilməsində də mətnin yaradılması, yaxud təşkili zamanı hansı dil vasitələrindən istifadə olunması öz rolunu oynayır.

Mətnlərin təsnifinə yanaşmanın dörd formasını fərqləndirmək lazım gəlir. Birinci forma funksionallıqla bağlıdır. Bu zaman mətnin hansı sahədə öz rolunu yerinə yetirməsi, onun sosial funksiyası fərqləndirmə meyarı kimi çıxış edir. Mətnlərin quruluşuna görə bölünməsi təsnifata

yanaşmanın ikinci üsulu sayıla bilər. Belə olanda mətnlər onları təşkil edən daxili elementlər əsasında qruplara ayrılır. Üçüncü yanaşma üslubla bağlıdır və bu yanaşma birinci yanaşma ilə əlaqəyə malikdir. Dördüncü yanaşma mətnin kommunikativ parametrlərinə istinad edir.

Qeyd olunduğu kimi, bədii mətnlər janrlar üzrə də təsnif edilir. Bədii əsər hansı janrı təmsil etməsindən asılı olmayaraq onda bədiilik, estetik təsir, emosional-ekspressiv ovqat, ideya dəyəri güclü olmalıdır.

Bədii mətnlərin nəsr və nəzmlə qələmə alınması, bəzi hallarda bu iki formanın müştərəkliyi də nəzərə alınmalıdır.

Bədii əsərin fərqləndirici cəhətlərindən biri onun kompozisiya və süjetə malik olması ilə bağlıdır. Kompozisiya mətndə dil materialının yerləşmə və əlaqələnməsinin mütənasibliyi ilə ölçülür. Süjet əsərin ümumi məzmununun müyyən hadisələr ardıcılığı ilə formalaşdırılmasını təsdiq edir. Hər bir halda bədii əsərin necə başlanması və necə sona çatması və beləliklə, mətnin əvvəldən sona qədər təşkilinin ümumi, eləcə də xüsusi aspektləri aşkara çıxır.

2. Bədii mətnin hissələri

Mətn müəyyən bir yerdən, hadisədən, fikirdən başlanır və hansısa hadisə, fikirlə tamamlanır. Bəzən bunu mətnin bir nöqtədən başlanması və başqa bir nöqtədə tamamlanması kimi izah etmək olur. Formal olaraq mətni onun birinci sözü və sonuncu sözü daxil olmaqla bu iki söz arasındakı nitq materialı hesab etmək mümkündür. Lakin söz məzmun planına görə, böyük informasiya daşımır və söz mətn vahidi hesab olunmur. Mətnin ən kiçik vahidi sözləmdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, mətn onun birinci sözləmi ilə sonuncu sözləminin daxil olduğu nitq məhsuludur. Bu fikri bədii mətnə şamil etsək, bir mübahisəli məqamla üzləşirik. Bədii mətnlərin, xüsusən, həcmcə böyük olan mətnlərin başlığının bu tərifdə mətndən kənarda qalmasını görürük. “Kitabi-Dədə Qorqud dastanları”, “Beovulf”, “Ana”, “Hərb və sülh”, “Alçaldılmış və təhqir edilmiş insanlar”, “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, “Dolça”, “Həyat eşqi”, “Martin İden”, “Qoca və dəniz”, “Fəlakət”, “Hamlet”, “İblis” və s. sadalananlar müxtəlif bədii əsərlərin adları, yaxud başlıqlarıdır.

Bədii mətnin hissələrə bölgüsü dilçilikdə araşdırılmış məsələlərdən biri olsa da, bu sahədə tədqiqatçılar arasında fikir birliyi, hələ ki, yoxdur. İ.R. Qalperin mətni hissələrə ayırmaq, yaxud seqmentlərə bölməyin iki yolunu göstərmişdir. Birinci yol, mətni həcmi-praqmatik hissələrə ayırmaq; ikinci yol, kontekstual variativliyi əsas götürmək kimi təqdim olunur [9, s.25].

Praqmatik hissələrə ayırmada fəsil, paraqraf, hissə, cild, abzas və s. bölmələr qeydə alınır. Əslində, bədii mətnin bu şəkildə hissələri təcrübədə rast gəlinən və müəllifin özünün müəyyənləşdirdiyi ayırmaların bir qisminin sadalanmasıdır. Müxtəlif yazıçıların əsərlərinin fərqli bölgüləri müşahidə edilir. Məsələn, Daniel Defonun “Robinzon Kruzo” əsəri “I hissə” və “II hissə” adlandırılan iki hissəyə bölünmüşdür. İsa Hüseynovun “Saz” povesti ərəb rəqəmləri

(1, 2 və s.) ilə işarələnmiş 10, onun “Doğma və yad adamlar” povesti isə eyni qaydada işarələnmiş 14 hissədən ibarətdir. Valter Skottun “Ayvenqo” romanı 44 fəsilə bölünmüşdür. Əsərin hər fəslə sıra sayı ilə verilir: Birinci fəsil, İkinci fəsil, On beşinci fəsil və s. Bu romanda hər fəslin qeyd edilmiş şəkildə adından və ya göstəricisindən sonra epigraf vardır. Sonra isə müvafiq fəslin mətni gedir. Səhifənin ortasından baş hərflərlə fəsil göstərilir, onun altında sol tərəfdən epigrafin mətni yerləşdirilir, bundan sonra epigrafin müəllifi qeyd olunur. Nəhayət, abzasdan fəslin mətni başlanır. Məsələn:

“QIRX DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Qoca qarının qeybəti kimi bu hekayət də sona yetdi.

Heyrətin ilk anları ötəndən sonra Ayvənhəu meydanın hakimindən, yəni grossmeysterdən tələb etdi ki, ...” [5, s.492].

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının lap əvvəli üç ulduzla ayrılmışdır. Bundan sonra hər yeni hissə öz adı ilə daxil edilmişdir. “Yaradanın təklifi haqqında”, “Yaradılışı dərk etmək haqqında söz”, “Minacat”, “Peyğəmbərin tərifli”, “Xosrov və Şirin dastanının başlanması”, ... “Şahı mədh və kitabın sonu” və s. bu qəbildən olan hissə adlarıdır [2].

Kontekstual variativlik prinsipi üzrə bölgü zamanı nəqləmə, müəllif və ya nəqlədənən nitqi, təsvir, özgə nitqi, personajların nitqi (dialoq, monoloq, poliloq), sitat, vasitəli nitq kimi hissələri ayırmaq olur. Lakin bu tipdə ayırma hissələrin sayının çoxluğu, ayırmanın özündə çətinlik, mətnin belə hissələrinin bir-birinə qarışması müşahidə edilir.

Bədii mətnin struktur təhlili zamanı onun struktur vahidlərə bölünməsi nəzərdə tutulur. Bir sıra tədqiqatçılar mətni mürəkkəb sintaktik bütövlərə ayırır və onu struktur-məzmun bölgüsü kimi təyin edirlər [7, s.159-182].

Bədii mətnin hissələrə bölünməsi və ya seqmentlərə ayrılması subyektiv səciyyə daşıyır. Mətni müəllif özü seqmentlərə, hissələrə bölür. Bəzi müəlliflərdə belə hissələrin sayı çox, digərlərində azdır.

Cümlə dil vahidi kimi yüksək tərtibə malikdir və ona sintaksisin vahidi kimi baxılır. Mətnin minimal vahidi bir mikrotemanı özündə birləşdirən mürəkkəb sintaktik bütövdür. Əgər cümlə söz və söz birləşmələri ilə təşkil olunursa, mürəkkəb sintaktik bütövü söyləmələr əmələ gətirir.

Mətnin həcmi-praqmatik bölgü tipi mətni oxucunun qavraması və bu işdə müəllifin oxucuya köməyi ilə əlaqədar üzə çıxır. Mətnin hissələrini ayırma həmin hissələri ilkin olaraq ayrı-ayrılıqda dərk etmə mexanizmini formalaşdırmaq məqsədini nəzərdə tutur.

Abzaslar, paraqraflar, fəsillər, hissələr, cildlər belə həcmi-praqmatik vahidlərdir və onların arasında ən kiçik ölçülü, kiçik həcmli olanı abzasdır. Ayrı-ayrı müəlliflərin əsəri hissələrə ayırmasının fərqli formalarının bir qismi yuxarıda qeyd olundu. Belə fərqli bölgülərin hamısında qeydə alınan ortaqlar bir hissə vardır. Məhz bu hissə abzasdır.

Abzasda diqqəti cəlb edən və ayrılması sadə olan iki komponent vardır. Bu iki komponentdən biri inisial cümlə, digəri final cümlədir. Bu iki cümlənin arasında aralıq cümlələr

yerləşir. Abzas mətnə aid olduğuna görə inisial söyləm və final söyləm anlayışlarını qəbul etmək olar. Inisial söyləm əvvəlki abzasın final cümləsi ilə əlaqələnmir. Abzaslara ayırmanın əsasında da bu cəhət durur. Bir qədər də dəqiqləşdirsək, abzaslara bölgü mikrotəmələrin sərhədləri ilə müəyyənləşir.

Abzaslararası əlaqə aralıq söyləmlər, həmçinin final söyləmlərlə yaradılır. Formal əlaqə distant təkrarlarla əmələ gəlir. Hər bir abzasda müəyyən tema başlanır və bitir. Yeni abzasın inisial söyləmi yeni temanın açılması üçün ilk söyləm rolunu oynayır. Məsələn bu şəkildə yanaşsaq, bədii mətni formal olaraq üç hissəyə ayıra bilərik. Bu üç hissədən birincisi, bədii mətnin başlanğıcı və ya giriş hissəsi; ikinci hissə, mətnin əsas hissəsi; nəhayət üçüncü hissə, mətnin sonluğu sayılmalıdır. Bu hissələri mətnin əvvəli, ortası, sonu da adlandırmaq mümkündür. Lakin qeyd olunan hissələrin sərhədlərini tapmaq çətindir. Əgər bədii mətnin birinci söyləmini onun başlanğıcının birinci söyləmi kimi qəbul etmək heç bir mübahisə doğurmursa, başlanğıc və ya girişin sonunu, onun orta hissəyə keçid yerini tapmaq o qədər də sadə deyildir. Eyni şəkildə bədii mətnin sonluğunun haradan başlanmasını təyin etmək çətindir. Sonluğun son söyləmi isə müvafiq bədii əsərin son söyləmi götürülür.

İ.V. Arnold belə hesab edir ki, mətnin kompozisiya-tematik elementlərindən biri də həmin mətnin “güclü mövqeyi”dir. “Mətnin güclü mövqeyi” bədii mətnin nəyə həsr olunmasını qismən aydınlaşdıran, oxucunun diqqətini məzmunun bu istiqamətinə yönəldən hissəsidir. Bura başlıq və başlanğıc daxil olur. İ.V. Arnold mətnin çərçivə daxilində yerləşməsi fikrini də irəli sürmüşdür. Onun fikrinə görə başlıq və sonluq mətnin həddlərini təyin edir, onu, yəni mətni çərçivəyə alır [6, s.24]. Güclü mövqeyə başlıq, yəni əsərin adı, giriş, yaxud başlanğıcla yanaşı sonluq da daxil edilir. Bir sıra bədii mətnlərdə başlıqla giriş arasında epigraflar verilir. Başlığın alt başlıqlar şəklində açılması da təcrübədə qeydə alınır. Bunları nəzərə alaraq, başlıq, alt başlıq və epigraflar bir yerdə başlıq kompleksi adlandırılmalıdır.

Mətnin başlıq kompleksindən sonra gələn hissə, daha doğrusu mətnin birinci abzası bədii mətnin giriş hissəsinə aiddir. Girişin yalnız birinci abzasdan və ya bir neçə abzasdan ibarət olması haqqında heç bir dəqiq məlumat yoxdur. Bu baxımdan bədii mətnin girişinin aşağı sərhəddi qeyri-müəyyəndir. Onu girişin məzmunu əsasında müəyyənləşdirmək olar. Bəzi əsərlər proloqla başlanır, epiloqla bitir. Proloq bədii mətnin girişi, başlanğıcı rolunu oynayır. Proloqdan sonra da girişin mətnin əvvəlinin müəyyən hissəsini əhatə etməsi mümkündür.

“Başlıq linqvistik planda mətnin adı, semiotik planda mətnin birinci işarəsidir” [11, s.53]. Başlıq birinci işarə olmaqla, əsərin məzmunu haqqında ilkin ümumi informasiyanı verir. Oxucu bu məlumatı koqnisiya yolu ilə əldə edir və bu zaman fon biliklərinə əsaslanır, məntiqi nəticələr çıxarmağa çalışır.

Başlıq mətni açan dil strukturudur. O, mətndən əvvəldə olur. Bu baxımdan onu başlıq kompleksinin vacib elementi saymaq olar.

Nəzmlə yazılmış əsərlər üçün də oxşar bölgülər aparmaq mümkündür. Bununla belə, poeziya nümunələri strukturuna və tərkib hissələrinə görə nəsr əsərlərindən fərqlənirlər. Nəsr

əsərlərində abzaslardan istifadə olunur. Poetik nümunələrin bir qisminə abzası bənd və beytlər əvəz edir. Sərbəst vəzndə yazılmış şeirlərdə isə bəndlər olmur.

3. Bədii mətnlərdə başlıq və giriş arasında əlaqələrin xüsusiyyətləri

İlk bədii mətnlər rəvayət, nağıl, dastan, eposlar və digər folklor nümunələri olmuşdur. Xalq yaradıcılığı nümunələrini ozanlar, aşıqlar, skoplar müxtəlif mərasim və toplantılarda nəql etmişlər. Qədim xalq nəğmələri daha çox birgə ifaçılıq prosesində canlandırılmışdırsa, eposların ifası ayrı-ayrı sənətkarların işi olmuşdur. Belə hesab etmək olar ki, bu sənətkarlar xalqın biliciləri, nəğməkarları sayılmışlar. Epos, epik sənətkarlıq tarixi eposu nəql edənlərin olduğunu təsdiq etmişdir. Epos və dastanları nəql edənlər hazır qəlib və formullardan çox istifadə etmişlər. “Filoloji ədəbiyyatda formullar “daşlaşmış ifadələr”, “epik klişelər”, “stereotip ifadələr”, “ümumi yerlər” və s. adlandırılır” [8, s.235].

Dastan və eposlarda nəqlətmə ilə bağlı olan əsas xüsusiyyət özünü daha çox göstərir. Qədim yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında (KDQ) janra aid əsas əlamətlər sırasında onun ayrı-ayrı boylardan təşkilini, hər boyun giriş və sonluğunun olmasını qeyd etmək mümkündür. KDQ-in hər bir boyunun birinci abzasını bir növ onun giriş hissəsi hesab etmək olar.

KDQ-in 12 boyunun altısında giriş hissələrinin müqayisəsi onların oxşarlığını və demək olar ki, eyniliyini təsdiq edir.

Eposun “Salur Qazanın evi yağmalandığı boyı bəyan edər” hissəsinin birinci abzası belə başlanır: *“Bir gün Ulaş oğlu Tülü quşun yavrisı, bizə miskin umudı, Amid soyunun aslanı, Qaracugun qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın göygüsü, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası, Salur Qazan yerindən turmuşdu. Toqsan başlu ban evlərin qara yerin üzərinə dikdirmişdi. Toqsan yerdə ala qalı-ipək döşəmişdi. Səksən yerdə badyələr qurulmuşdi. Altun ayaq sürəhilər düzülmüşdi. Toquz qara gözlü, xub yüzli, saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bağlərinə sağraq sürüb içərlərdi”* [4, s.42]. Bu abzas dastanın başqa beş boyunda bu və ya başqa şəkildə təkrarlanır. Abzasda tayfanı idarə edən şəxsin necə məslis qurması və bu məclisdə kimlərin toplanması haqqında məlumat verilir. Bəzi boylarda bu məclisi xanlar xanı Bayındırın, digərlərində isə Salur Qazanın təşkil etməsi qeyd olunsada, bu, girişin məzmun ümumiliyinə xələl gətirmir. Oxşar formada olan bu girişlər dastan üçün ümumi girişdir. Nəqlədən danışacağı hekayəti bu giriş formulu ilə başlayır.

Birinci boyda ümumi girişdən sonra yenə dastan üçün ümumi sayıla biləcək bir məlumat verilir. Həmin məlumat Bayındır xanın ildə bir dəfə toy edib Oğuz bəylərini qonaqlaması haqqındadır. Bu məlumatdan sonra Bayındır xan qonaqlar üçün üç rəngdə - ağ, qızıl və qara rəngdə otaq qurdurması deyilir. Bayındır xan oğlu-qızı olmayanları qara otaqda qonaqlamağı tapşırır. *“Oğlı-qızı olmayanı allah-təala qarğıyıbdır, biz dəxi qarğarız, bəllü, bilsün”* - deyir [4, s.34]. Abzas burada tam şəkildə verilməsə də, onun “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan

edər, xanım hey!.." boyunun giriş hissəsi funksiyasını yerinə yetirməsini söyləmək olar. Girişdə boyun hansı hadisə ilə bağlılığını oxucu koqnitiv təhlil əsasında müəyyənləşdirir.

Dastanın ümumi giriş ilə başlayan altı boyunda eyni nəqletmə ardıcılığı ilə üzləşirik. Yəni dastan üçün ümumi olan girişdən sonra boyun girişi verilir. Bundan sonra ozan hadisəni tam şəkildə nəql edir.

KDQ mətni müqəddimə və 12 boydan ibarətdir. Bu dastanın hər bir boyunun başlığı onun nəyə həsr olunmasını, nəyi bəyan edəcəyini oxucuya çatdırır. Bu da başlığın bədii mətnin məzmunu ilə bağlılığını və başlığın da girişlə birləşərək mətnin məzmunu barədə informasiya daşmasını təsdiq edir.

Ümumiyyətlə, dastanlarda boy başlıqları boyun nəyə həsr olunmasını açıq şəkildə ifadə etməsi səciyyəvi cəhətdir. "Manas" dastanında da bu xüsusiyyət vardır. "Manas" dastanının cənubi qırğız variantının I kitabı 24 boydan ibarətdir. Birinci boy "Dastan başı", II boy "Qırğızların dağılması", III boy "Alookenin qırğızları qırması", IV boy "Kardıgacın doğulması, Çakıpın Mağdumla evlənməsi", V boy "Manasın doğulması", VIII boy "Manasın Kutlu ailə ocağına dönməsi" adlanır. Yusuf Mamayın söylədiyi "Manas" dastanında 5-ci boyun başlığında Manası adı ilk dəfə çəkilir ("Manasın doğulması"). Bundan sonrakı boyaların tam əksəriyyətinin başlıqlarında Manasın adı işlədilmişdir [3]. Qeyd olunan cəhət epos və dastanların boy başlıqlarının əsas qəhrəmanla bağlılığına önəm verilməsini təsdiq edir. "Koroğlu" dastanında da boy başlıqlarında bu xüsusiyyət qorunub-saxlanmışdır. Məsələn, "Koroğlunun Tokat səfəri", "Koroğlunun Ərzrum səfəri", "Koroğlunun Eyvazı gətirməsi" və s.

KDQ eposu "Manas"dan fərqli olaraq bir əsas qəhrəmana həsr olunmamışdır. Bu dastan Oğuz cəmiyyətinin formalaşdığı bir dövrü əhatə edir və ona görə də bu cəmiyyətin müxtəlif üzvlərindən, yaxud Oğuz elinin ayrı-ayrı qəhrəmanlarından bəhs edir. Boyun kimə və ya hansı hadisəyə həsr olunması da sanki bu boyun adı ilə aşkarlanır: "Dirse xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım hey!..", "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu", "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy" və s. [4, s.50].

Bədii mətnin güclü mövqeyinin elementi sayılan başlığın mətnin məzmunu haqqında ümumi vacib informasiyanı özündə cəmləməsini klassik ədəbi nümunələrdə də müşahidə etmək mümkündür. Klassiklərin yaratdıqları bədii mətnlərdə də əsərin hissələrinin başlıqlarının bu əsərin baş qəhrəmanlarının adları ilə əlaqələndirilməsi çox müşahidə edilir. Məsələn, Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsəri bütünlüklə bu prinsip üzərində qurulmuşdur. Bu əsərin mətnindəki başlıqlar hadisələrin ardıcılığını saxlamaqla onlar haqqında informasiya verir. "Fərhad və Şirin dastanı", "Şirinin Fərhadın çəkdiyi arxın və düzəltdiyi hovuzun tamaşasına getməsi", "Fərhadın Şirinin eşqi ilə çöllərə düşməsi", "Fərhadın Şirini sevməsindən Xosrovun xəbər tutması", "Xosrovun Fərhadı çağırtdırması", "Xosrovun Fərhadla deyişməsi", "Fərhadın dağ çaparaq ağlaması", "Şirinin Bisütun dağına - Fərhadın görüşünə getməsi" və s. Bu alt başlıqlar "Xosrov və Şirin" əsərinin mətninin ardıcıl hissələrinin bir qisminin adlarını ifadə edir [2].

Bədii mətnin daxili müstəqil, eləcə də bir-biri ilə bağlı hissələrə bölgüsü və bu hissələrin (dastan və eposlarda boyların) də ayrı-ayrılıqda adlandırılması bir bədii mətndə çox sayda mətn adının və ya başlıqların istifadə olunmasına zəmin yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu başlıqlar arasında əsas və ümumi olan ad və ya başlıq tam bədii mətnin adıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Koroğlu”, “Xosrov və Şirin” kimi adlar bilavasitə tam bədii mətnin əsas və ümumi adıdır. Əgər biz “Koroğlu” dastanından “Həməzənin Qıratı aparması” boyunu təhlilə cəlb ediriksə, bu zaman hər iki başlığa müraciət olunur. Bununla belə, nəzərə alınmalıdır ki, “Həməzənin Qıratı aparması” boyunun mətni “Koroğlu” dastanının, bununla da dastan mətninin tərkib hissəsidir. Bir sıra əsərlərin hissələrində, xüsusən dastanların, eposların boylarında nəql olunan hadisələrin bir-biri ilə bağlılıq dərəcəsi fərqlənir. Məsələn, KDQ boylarının bir-birinə məzmun bağlılığı ümumi şəkildədir. Bu ümumi əlaqə hadisələrin eyni cəmiyyətin üzvlərinin həyatından götürülməsi, müxtəlif boylarda eyni qəhrəmanların iştirakı, leksik-semantik təkrarlar, zaman və məkan münasibətlərindəki eynilik, həmçinin bir sıra hallarda hadisələrarası rabitə və s. parametrlərlə gerçəkləşir.

Qeyd olunduğu kimi, KDQ eposunun mətni üçün xarakterik cəhətlərdən biri onun 6 boyunun ümumi bir girişə malik olmasıdır. Boyların hər birində məhz bu boya aid olan ikinci giriş hissəsi də qeydə alınır. KDQ dastanlarının sonluğunda da dastan üçün ümumi sonluğun mövcudluğu aşkar hiss edilir. KDQ eposu müqəddimə ilə başlanır. Fikrimizcə, bu müqəddimə də KDQ üçün ümumi giriş rolunu oynayır.

“Manas” dastanında isə “Dastan başı” (Comok başı) deyilən bir hissə vardır ki, bu dastanın giriş hissəsi sayılmalıdır. Bundan əlavə, dastanın bütün digər hissələri və ya boylarının əvvəlində də giriş xarakterli mətn parçasından istifadə olunur. “Manas” dastanında boylar manasçı - nəqlədən üçün səciyyəvi olan giriş formulu ilə başlanır. KDQ də bir sıra boylarda Ozan üçün səciyyəvi olan “Xanım hey!” formulundan istifadə edilir. Lakin bu formul, dastana, boya giriş formulu yox, nəqlətməyə giriş, nəqlətmə prosesində hadisələrin kəskin dəyişmə və keçid yerlərində məzmun qırılmalarına yol verməmək üçün istifadə olunan qəlib formuludur. Azərbaycan dastanlarında “...qalsın burada, sizə kimdən deyim...”, “At ayağı yüyürək olar, ozan dili çevik” kimi qəlib və formullar istifadə olunur.

Bədii mətnin müəyyən hissələrinin təkrarı müəyyən janrlarda olan əsərlər üçün səciyyəvidir. Qeyd edilən təkrar formaları daha çox xalq yaradıcılığı nümunələrinə aid bədii mətnlərdə özünü nümayiş etdirir. KDQ, “Manas”, “Koroğlu” və digər dastanlar, ümumiyyətlə, dastanlar üçün səciyyəvi cəhət onlarda ümumi başlanğıc (giriş) və sonluğun eyni və yaxın məzmununda təkrarı sayıla bilər. KDQ boylarında nəql olunan hadisənin başa çatması ilə ozanın bu nəqlətməni dayandırmaq üçün onu dinləyənlərə, yaxud bu dinləyənlər arasındakı yüksək statuslu şəxsə müraciətlə söylədiklərindən ibarət mətn parçalarıdır ki, onların da qəlib və ya klişe formasına düşməsinə qəbul etmək mümkündür.

Nəticə. Mətn müxtəlif semantik və formal əlaqələrlə bir-birinə bağlanmış söyləmələrin təşkil etdiyi mürəkkəb sintaktik bütövlərdən təşkil olunmuş struktur-semantik vəhdətdə olan tamdır. Bədii mətn nəzm və ya nəsr şəklində qələmə alınmış janrdan asılı olaraq müxtəlif tiplərə

malikliyi ilə fərqlənən spesifik mətn növüdür. Bədii mətnlər üçün həcmcə fərqlənmə səciyyəvidir. Bədii mətn müxtəlif həcmi-praqmatik hissələrə bölünür, onun başlanğıcı, əsas hissəsi və sonluğu olur. Bədii mətnin başlığı, girişi və sonluğu onun güclü mövqeyi sayılır. Bədii mətnin, yaxud bədii əsərin adı onun ümumi və əsas başlığıdır. Bundan əlavə bədii mətndə onun daxili hissələrini adlandıran alt başlıqlardan istifadə oluna bilər. Başlıq mətnin məzmunu haqqında ilkin informasiya daşıyır. Folklor nümunəsi olan dastan və eposların mətnlərində giriş və ya başlanğıcların müxtəlif forma və növləri qeydə alınır. Bu başlanğıc, yaxud və girişlərdən biri qeyd edilən janrlarda nəqlədən (ozan, aşiq, skop) nəqlədcəyi dastana verdiyi ümumi giriş nitqidir. Bundan başqa dastan və eposlarda hər bir müstəqil hissənin öz giriş mətni hissəsi olur. Bu giriş ümumi girişdən sonrakı abzasla başlanır, adətən, bir abzasla məhdudlaşır.

Dastan və eposlarda mətnin daxili başlıqları hissəsinin nəyə həsr olunması haqqında açıq informasiya verir. Folklor mətnlərinə aid olan bu xüsusiyyət klassik ədəbiyyatda, əsasən, qorunub saxlanmışdır. Müasir bədii mətnlərdə bu ənənə qismən saxlanmışdır.

Beləliklə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, başlıq, giriş və sonluq kimi güclü mövqelər bədii əsərin strukturunun formalaşmasında və oxucunun mətni qəbul etməsində mühüm rol oynayır. Həmin elementlər mətni təşkil edir və oxucunun əsərin əsas ideyalarını anlamasına kömək edir. Bu yanaşma, digər bədii əsərlərin təhlili üçün faydalı mənbə və müəlliflərə mətnin güclü mövqelərini necə istifadə etmələrinə dair nümunə ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. (1998), Azərbaycan Dili Sintaksisinin Nəzəri Əsasları. Bakı: Maarif, 282.
2. Gəncəvi N. (1982), Xosrov və Şirin. Bakı:Yazıçı, 401.
3. İnayət A. (2010), Yusuf Mamay və Manas destanı. Doğu Türkistan Kırgız Variyantu. İstanbul: Bilge Kultur Sanat Yayın, 396.
4. Kitabı Dədə Qorqud (1988), Bakı: Yazıçı, 265.
5. Skott V. (2013), Ayvənhəu. Tərcümə edən: Q. Bayramov. Bakı: Şərq-Qərb, 520.
6. Арнольд И.В. (1978), Значений сильной позиции для интерпретации художественного текста. Иностранные Языки в Школе, No.4, 23-31.
7. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. (2005), Лингвистический Анализ Художественного Текста. Теория и Практика. Москва: Флинта Наука, 496.
8. Велиев К. (1993), Лингвистическая Поэтика. Баку: Гянджлик, 272.
9. Гальперин И.Р. (1981), Текст Как Объект Лингвистического Исследования. Москва: Наука, 139.
10. Николаева Т.М. (1978), Лингвистика Текста: Современное Состояние и Перспективы. Новое в Зарубежной Лингвистике. Москва, Прогресс, 5-39.
11. Тураева З.Я. (1986), Лингвистика Текста. Москва: Просвещение, 127.